MAHMUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Vidyawarta®

International Multilingual Research Journal

Issue-23, Vol-03 January to March- 2018

Dr. Anil Chidrawar
I/C Principal
A.V. Education Society's
Degloor College, Degloor Dist.Nanded

Editor
Dr.Bapu G.Gholap

Scanned by CamScanner

13) शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील विज्ञान विषयाच्या प्रशिक्षणार्थ्यांचा ऑनलाइन, फेस-टू-फेस... || 62
डॉ. संजय ज. निंबाळकर-निलिमा प्रभाकर किनगे

14) क्षेत्रीय अभ्यास पद्धती : ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रातील उपयोजन || 65
निता विजयकुमार क्षीरसागर डॉ. वीणा कांबळे, औरंगाबाद

15) भारतातील प्रशासकीय सुधारणा: एक विवेचन || 68
प्रा.डॉ.लक्षटे रत्नाकर बाबुराव, देगलूर.

16) आचार्य श्री आनंदऋषीजी महाराजांचे प्रवचनातील समाज प्रबोधन || 71
श्रीमती पालवे सीमाताई नवनाथ, जि. अहमदनगर

17) माहिती अधिकार आणि सुशासन || 74
प्रा.डॉ.लक्षटे रत्नाकर बाबुराव, देगलूर.

18) बाल लैंगिक शोषण एक परीदृश्य || 77
डॉ. एच. यु. पेटकर, चिखलदरा जि. अमरावती

19) मासेमारांसाठी राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजना आणि अमलबजावणी || 81
अर्चना रामाजी मेश्राम, जि.चंद्रपूर

20) ओड़िशा में हिन्दी लेखन की परंपरा || 86
डॉ.दाशरथी बेहेरा, संबलपुर, (ओड़िशा)

21) भारत के स्वतंत्रता संग्राम में महिलाओं की भूमिका || 94
अन्जु बाला, पंचकूला हरियाणा

22) शासकीय एवं अशासकीय उच्चतर माध्यमिक विद्यालयों के छात्र–छात्राओं की... || 98
आस्था जौहरी–डॉ. विनोद सिंह भदौरिया, मध्य प्रदेश

23) यज्ञ से भौतिक लाभ || 102
प्रियंका मिश्रा, राजस्थान

24) स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी बाल कविता में राजनैतिक मूल्य || 104
डॉ. उमा सरौनिया, दतिया (म.प्र.)

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

Scanned by CamScanner

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
UGC Approved Sr.No.62759
Vidyawarta®
Jan. To March 2018
Issue-23, Vol-03

15

भारतातील प्रशासकीय सुधारणा: एक विवेचन

प्रा.डॉ.लक्षटे रत्नाकर बाबुराव
पदवी व पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
देगलूर महाविद्यालय, देगलूर.

****

भारतासह संपूर्ण जगात अनेक सामाजिक शास्त्राचा अभ्यास केला जातो. या प्रत्येक सामाजिक शास्त्राचे स्वरुप आंतरविधा व विशेषत: आहेत. प्रस्तुत शोध निबंधात राज्यशास्त्र विषयाची एक शाखा असणाऱ्या परंतू अलिकडे एक स्वतंत्र अभ्यासशाखा म्हणुन विकसित होत असलेल्या लोकप्रशासन या विषयातील प्रशासकीय सुधारणा या घटकाविषयीचे विवेचन करण्यात येणार आहे. भारतासारख्या विकसनशील देशात प्रशासन हा एक महत्वाचा भाग आहे. स्वातंत्र्यापासूनच भारताने प्रशासनाच्या सुधारणेसाठी राज्यघटनेत लोकशाही व पारदर्शक शासनाची तरतूद केली. त्यामुळे भारतीय प्रशासन व्यवस्थेत स्वातंत्र्यापासून ते जागतिकीकरणापर्यंत अनेक चढ उतार आले. तरी येथील प्रशासकीय यंत्रणा तिच्या ध्येयापासून विचलित झाली नाही. नेहरुपासून नरेंद्र मोदीपर्यंत पहिल्या पंचवार्षिक योजनेपासून १४ व्या पंचवार्षिक योजनेपर्यंत प्रशासनाच्या सुधारणेसाठी [illegible]क प्रयत्न करण्यात आले. प्रस्तुत लेखात या सर्व प्रयत्नांचा व [illegible] उद्दिष्टांचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला.

[illegible] प्रशासकीय सुधारणेसंदर्भात अनेक सिध्दांताची मांडणी [illegible]. या प्रत्येक सिध्दांताने प्रशासकीय सुधारणांना सदैव [illegible], संशोधित व परिवर्तनीय करण्याची शिफारस [illegible] राज्यव्यवस्थेला लोककल्याणकारी [illegible] निर्मित असतात. मानवी कल्पना [illegible] असतो. म्हणून ती नैसर्गिक [illegible] प्रशासकीय सुधारणा राष्ट्राचा [illegible] साध्य करण्याचे एक साधन आहे. प्रशासकीय सुधारणा वास्तवता, आदर्श व ध्येयातील अंतर कमी करण्याचे प्रयत्न करतात. प्रशासकीय सुधारणात कोणत्या सुधारणांना प्राथमिकता व [illegible] द्यावी. याबाबत अभ्यासक व तज्ञात एकमत नाही. परंतु संपूर्ण प्रशासकीय यंत्रणेतील कार्यकुशलता व [illegible] सुधारणा करण्याप्रती सर्वांचा आग्रह आहे. प्रशासकीय सुधारणात समाजावर परिणामकारक ठरतील अशा सुधारणावाद यावर भर दिला जातो. ती नवनवीन साधन व तंत्राचे समर्थन करते. या अंतर्गत शासकीय सेवा, राज्यव्यवस्था व लोककल्याणकारी योजनात कार्यकुशलता व प्रभावकारकता आणण्याचे प्रयत्न होतात. प्रशासकीय सुधारणांच्या संदर्भात गैरॉल्ड कॅंडन, लीमैन्स, ली, माहेश्वरी, हेराल्ड कॅंडन, मोजर या विद्वानांनी संपूर्ण शासकीय सुधारणावर भर दिला. तो देताना संरचनात्मक सुधारणा प्रक्रियात्मक सुधारणा व व्यवहारवादी सुधारणांवर भर देण्यात आला.

कोणतीही प्रशासकीय व्यवस्था व संघटनेत कार्य, प्रक्रिया व्यवहार व ढाच्यात परिवर्तन करणे प्रशासकीय सुधारणांचा उद्देश आहे. प्रशासकीय कृत्यांना अधिक कुशल व व्यावहारिक बनवण्याचे काम प्रशासकीय सुधारणा करतात. मानवी समाजाचे सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व सांस्कृतिक विकास करणे हे प्रशासकीय सुधारण्याचे मुख्य ध्येय आहे. प्रशासकीय कार्य आणि प्रक्रियात कालमानानुसार व्यावहारिक बदल करणे. प्रशासकीय यंत्रणेला शिथिल होण्यापासून वाचवणे. बदलत्या सामाजिक, आर्थिक, भौगोलिक, तंत्रज्ञानात्मक व राजकीय परिस्थितीनुरुप प्रशासकीय यंत्रणांना बदलणे, सर्वसामान्यांच्या समस्या आणि भावनांप्रती कर्मचाऱ्यांना अवगत करणे. प्रशासकीय कुशलता व कार्यतत्परतेच्या उच्चतेला साध्य करणे, आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय व स्थानिय संदर्भाने प्रशासनाची व्यावहारिकता बनवणे, प्रशासकीय धोरण, योजना, व्युहरचना आणि नव कार्यक्रमानुरुप प्रशासनास संचलित करणे, प्रशासनातल शिथिलता, कामचुकारपणा व भ्रष्टाचारावर अंकुश लावणे, नियंत्रण, पर्यवेक्षण आणि जबाबदेहीतेस निर्धारित करणे, सार्वजनिक पैशाचा सदुपयोग करणे इत्यादी उद्देश प्रशासकीय सुधारणांचे असू शकतात.

प्रारंभीच म्हटल्याप्रमाणे भारताने स्वातंत्र्यापासूनच प्रशासकीय सुधारणाचा श्रीगणेशा केला. १९५१ ला योजना आयोगाचे गठण केले. या आयोगाने गोखाला समितीची स्थापना करुन तत्कालीन प्रशासकीय संस्था व मार्गात बदल करण्याच्या ध्येयाने केली. अनावश्यक हस्तक्षेप, कार्यालयातील वाढता भ्रष्टाचारामुळे कामात विलंब होत असल्याचे या समितीच्या निदर्शनास आले. त्यामुळे शासनाने अधिक कुशल, प्रभावशाली व जबाबदार व्हावे असे सुचवले. त्यासाठी आवश्यक त्या सुधारणा व बदल प्रशासनात आवश्यक असल्याचे संकेत व भर या समितीने दिला. भारतात प्रशासकीय सुधारणांचा इतिहास दीर्घ आहे. यात सर्वात महत्वपूर्ण म्हणजे पॉल एजल्बी यांचे दोन महत्वपूर्ण अहवाल आहेत. त्यांच्या पहिल्या

Scanned by CamScanner

अहवालात केंद्रीय शासनाने एक वेगळी संघटना व पध्दतीची स्थापना करण्यावर भर द्यावा. तसेच वेगळी लोककल्याणकारी संस्था स्थापन करण्याची शिफारस केली. एलल्बीच्या १९५६ च्या दुसऱ्या अहवालात शासकीय व प्रशासकीय व्यवस्थेचे पुर्नसंघटन करण्यावर भर दिला. एपल्बीच्या या अहवालातील शिफारशी वरुनच भारतीय लोक प्रशासन संस्थेचे गठण करण्यात आले. ज्याचे मुख्य कार्य रिसर्च, कन्सल्टन्सी बाबत सहकार्य, सीनिय सिव्हिल सेवकांची प्रशिक्षण कार्यक्रम हे होते.

दुसरा वेतन आयोगाने शासकीय कर्मचाऱ्यांच्या वेतन व भत्यांची संरचना करण्यावर अधिक लक्ष केंद्रीत केले. या आयोगाने मालक व नोकरातील वाद संपुष्टात आणण्यासाठी एक महत्वपूर्ण समाधान करणाऱ्या मशनरीच्या निर्मितीवर भर दिला. प्रशासनातील वाढत्या भ्रष्टाचाराच्या समस्येला कमी करण्यासाठी १९६४ साली संथानम समितीची स्थापना करण्यात आली. या समितीने केंद्रीय मंत्रालय व विभागात विजिलेंस युनिटचे गठण करण्याचा महत्वपूर्ण प्रस्ताव मांडला. ज्यास भारत शासनाने महत्वाचे अंग म्हणून नंतरच्या काळात स्विकारले. माजी पंतप्रधान मोरारजी देसाईंनी १९६६ साली प्रशासकीय सुधारणा आयोगाची स्थापना केली. कायदा व सुव्यवस्थेच्या संरक्षणाशी संबंधित विकासाशी निगडीत सर्व विषयावर एक नियंत्रक म्हणून कार्य करण्याचा बदल करण्यात आला. शासकीय यंत्रणेत व्यापक सुधारणा करण्यासाठी समाजवादाच्या आधारावर समाजाची स्थापना करण्यावर भर दिला. या प्रशासकीय सुधारणा आयोगाने खालील शिफारशी सुचवल्या. भ्रष्टाचार व इतर लोकांच्या तक्रारीवर सुनावणी करण्यासाठी लोकपाल व लोकायुक्ताची स्थापना करावी. केंद्रीय स्तरावर कर्मचारी व प्रशासकीय सुधारणेशी संबंधीत एक केंद्रीय कर्मचारी एजंसीचे गठन करावी, सर्व जिल्हा परिषदांत जिल्हा विकास अधिकाऱ्याची स्थापना करावी. राज्यघटनेच्या कलम २६३ अंतर्गत केंद्र-राज्य संबंधांना अधिक मजबुत करण्यासाठी आंतरराज्यीय परिषदेची स्थापना करावी. शासकीय यंत्रणेत सकारात्मक व प्रेरणादायी वातावरण व संस्कृतीचा विकास करावा, शासकीय कर्मचाऱ्यांच्या तक्रारींचे निवारण करण्यासाठी एक प्रशासकीय तक्रार निवारणाची स्थापना करावी इ. महत्वपूर्ण शिफारशी सुचवल्या.

१९७६ साली कोठारी आयोगाने नागरी सेवेतील लोकांच्या वाढत्या प्रवेशाला रोखण्यासाठी प्राथमिक स्तरावर एक तपासणी परिक्षा घ्यावी, अशोक मेहता समितीच्या शिफारशीनुसार पंचायती राज, व्यवस्थेला मजबुत करण्यासाठी त्रिस्तरीय संरचनेऐवजी द्विस्तरीय संरचनेचे समर्थन करण्याचे सुचवले. याशिवाय आर्थिक प्रशासनाच्या तंत्रात परिवर्तन करण्याचे प्रयत्न करावेत. अशा प्रकारे भारतीय प्रशासकीय सुधारणांच्या इतिहासात सतीश चंद्र समितीच्या शिफारशी महत्वाच्या आहेत. या समितीने १९८९ ला काही महत्वपूर्ण शिफारशी केल्या. ज्यात नागरी सेवा मुख्य परिक्षेत २०० मार्कांची निबंध परिक्षा असावी. तसेच इतर परिक्षात आस्तील जास्त २५० ते ३०० मार्क वाढवावेत. याचाच एक भाग म्हणून राष्ट्रीय पोलीस आयोगामार्फत १९८९ ला दिलेल्या शिफारशी व सुधारणा अधिक महत्वपूर्ण आहेत. या समितीने पोलीस प्रशासनाच्या सुधारणा संबंधित आठ भागात आपला अहवाल दाखल केला. ज्यात प्रामुख्याने पोलिसांच्या दुरुपयोग पोलिसांच्या दुरुपयोग आणि जबाबदार व पोलिसांच्या कार्याबाबत विशेषत्वाने मांडणी केली. पोलिस मार्फत होणारा दुरुपयोग रोखण्यासाठी त्यांनी चीफ ऑफ पोलिस व त्यांच्या पॅनलसोबत सहा सदस्यीय स्थायी सुरक्षा कमीशनच्या नियुक्तीचा सल्ला दिला.

भारतीय प्रशासनाला अलिकडील काळात सर्वात अधिक प्रभावित करणारी व्यवस्था व यंत्रणा म्हणजे खाउजा होय. या व्यवस्थेमार्फत नवनवीन संकल्पना व व्यवस्थांचा उदय प्रत्येक क्षेत्रात झाला. भारतीय प्रशासनाला आमुलाग्र बदलवण्यात या व्यवस्थेचा वाटा अधिक आहे. या व्यवस्थेने प्रशासनातील कार्यक्षमता, गुणवत्ता व जबाबदेहीता वाढवली. खाउजा धोरणाचे लायसेंस राज संपवले, ५१% पेक्षा जास्त परकीय गुंतवणुकीसाठी प्रवेशद्वार खुले केले. सार्वजनिक उद्योगधंदे जे आजारी अवस्थेत व अकार्यक्षम होते ते बंद पडले. यासह अनेक बाबींचा शिरकाव प्रशासनात झाला. प्रशासनाच्या नवनवीन अभ्यासशाखा उदयास आल्या. या खाउजा व्यवस्थेने बाजाराभिमुख अर्थव्यवस्थेचे समर्थन केले. आर्थिक प्रशासनाचे महत्व वाढले. शासनाची एकनिष्ठता व कार्यक्षमतेच्या सुधारणांवर भर दिला. लोकांच्या शासन, प्रशासनासह इतर कोणत्याही घटक व संस्थांच्या तक्रारी संबंधीची यंत्रणा विकसीत झाली. सिटीजन चार्टर म्हणजेच आचारसंहिता किंवा वर्तणुक विषयक नियमांची निर्मिती करण्यात आली. माहिती अधिकाराचा उदय व रुजवणुक झाली. पारदर्शक शासनाची मागणी वाढली. सर्व प्रशासकीय यंत्रणेचे संगणकी करण करुन ई-प्रशासन व पेपर विरहित प्रशासनाच्या दिशेने वाटचाल झाली. नागरी सेवातील सुधारणेचा प्रारंभ झाला. केंद्र-राज्य संबंधात पारदर्शकता व पदोन्नतीवर भर देण्यात आला.

भारतीय केंद्र लोकसेवा आयोगाने २००१ साली योगेंद्र अलघ यांच्या अध्यक्षतेखाली एका समितीची स्थापना केली. या समितीने आपल्या सिफारशीत प्रारंभिक परिक्षात एक अपटिट्युड टेस्ट ठेवण्याची मागणी केली. अलघ समितीने व्याख्यात्मक, तार्किक व डाटा विश्लेषणात्मकतेच्या आधारावर प्रश्न पत्रिका काढण्याची शिफारस केली. ज्यास सीसैटच्या नावाने ओळखले जाते. अशाप्रकारे २००४

Scanned by CamScanner

सालच्या एका समिती प्रशासकीय सुधारणात महत्वपूर्ण भूमिका बजावली. या समितीने पुढाकार घेवून काही महत्वपूर्ण शिफारशी केल्या. ज्यात सामान्य प्रवर्गातील विद्यार्थ्यांची वयोमर्यादा २१-२४ केली. एस.सी. व एस.टी. प्रवर्गातील विद्यार्थ्यांना पाच वर्ष आणि ओ.बी.सी. विद्यार्थ्यांना ३ वर्षांची सूट वयोमर्यादेत दिली. अधिकाऱ्यासाठी कामाचा वार्षिक अहवाल दिला. सर्व वरिष्ठ पदावरील अधिकाऱ्यांच्या कार्यास, जबाबदाऱ्यांना व कर्तव्यांना स्पष्ट करून त्यास प्रदर्शिक केले. सर्वच शासकीय कार्यालय व कामकाजात ई-गव्हर्नंसला प्राधान्य दिले. नागरी सेवात महिलांना अधिक संधी द्यावी अशा अनेक महत्वपूर्ण सूचना व शिफारशी या समितीने २००४ साली केल्या.

भारतात २००५ साली वीरप्पा मोईलीच्या नेतृत्वात दुसऱ्या प्रशासकीय सुधारणा आयोगाचे गठन केले. ज्याचा मुख्य उद्देश शासनाच्या सर्व पटावर सक्रिय, जबाबदार, जबाबदेही व कार्यकुशल प्रशासनाची स्थापना करण्याचा होता. या उद्देशपूर्तीसाठी लोकप्रशासनाच्या अभ्यासात वाढ व्हावी म्हणून एक नॅशनल इन्स्टीट्युट ऑफ पब्लिक ॲडमिनिस्ट्रेशनची स्थापना करावी. नागरी सेवा परिक्षा देणाऱ्या खुल्या प्रवर्गांच्या विद्यार्थ्यांसाठी २१-२५, ओ.बी.सी. साठी २१-२८, एस.सी. व एस.टी. आणि अपंगांसाठी २१-२९ वय निश्चित केले. यामुळे प्रत्येक प्रवर्गांच्या नागरी सेवेत सहभागी होण्याच्या संधीत वाढ झाली. सर्व शासकीय अधिकाऱ्यांच्या कार्यक्षमतेत वाढ व्हावी म्हणून प्रशिक्षणाची व्यवस्था असावी प्रशासनास लोक कल्याणाभिमुख बनवावे. ज्यामुळे प्रशासनाची स्थापना होईल.

याशिवाय सहावा वेतन आयोग, सातव्या वेतन आयोगाने [illegible] प्रशासनातील निश्चित बदलावर भर दिला. कर्मचाऱ्यांचा [illegible] प्रश्न या दोन्ही आयोगाने चांगल्या प्रकारे सोडवला. शासकीय कर्मचाऱ्यांनी आपली कार्यक्षमता जागतिक आर्थिक परिवेशाला समोर ठेवून विकसित कराव्यात यावर भर दिला. प्रशासन-जनता-शासन या सर्वात समन्वय निर्माण करून लोकशाहीला प्रमाण असणारी प्रशासन व्यवस्था निर्माण करण्यात भारतीय प्रशासन तत्पर आहे. परंतु वाढता भ्रष्टाचार, लोकपालाच्या नियुक्तीत होणारी दिरंगाई व राजकारण, भारतीय शासन व प्रशासन यंत्रणेची सुत्रे बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या हातात जाणे, राज्य व प्रशासन यंत्रणेवर अर्थशास्त्रीय घटक व वर्तनाचे वाढते प्राबल्य, लोकप्रतिनिधी, शासकीय कर्मचारी यांच्यातील आपल्या कर्तव्याप्रती वाढती उदासीनता, वाढती लोकसंख्या, उत्तम व कार्यकुशल प्रशासकाचा अभाव, राजकारण्यांचा वाढता हस्तक्षेप इ. कारणांमुळे प्रशासन यंत्रणा नवनवीन दोष व अडचणींनी ग्रासली आहे. माहिती तंत्रज्ञानाचा प्रशासनातील वाढता वावर यासह एक चांगले वृत्त आहे. ज्याचा वापर भारतीय प्रशासनात वाढत आहे फक्त त्यास पूरक पायाभूत सेवा सुविधांचा विस्तरण [illegible]

संदर्भ -

१) सूचना का अधिकार - अपेक्षाएँ और चुनौतियाँ - प्रा. [illegible] बापू लाल गुर्जर - सबलाइम पब्लिकेशन्स, जयपूर०६.

२) Recent Trends in public administration, Dr.Preeti Pohekar-Aruna Prakashan, Latur-[illegible].

३) Right to information and Good Governance-S.L. Goel, Deep & Deep Publications Pvt. Ltd. New Delhi-२००७.

४) लोकप्रशासन-एम्.लक्ष्मीकांत-Tata MC-Grow Hill Education, Private Limited, New Delhi.

५) २१ वी शताब्दी में लोकप्रशासन - अशोक कुमार [illegible] Tata MC-Grow Hill Education, Private Limited, New Delhi.

६) प्रशासन एवं लोकनीती-संपादक-मनोज सिन्हा, ओरिएंट ब्लॅकस्वान-२०१०-न्यु दिल्ली.

७) विचारमंथन-महाराष्ट्र राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन परिषदेची संशोधन पत्रिका-संपादक प्रा. अशोक नाईकवाडे-२००५.

८) The Indian Journal of Political Science-January-March-२०१३-Editor Madhurendra Kumar.

९) भारत में भ्रष्टाचार और उससे मुकाबला-संतोषकुमार अग्रवाल-राधा पब्लिकेशन्स, नई दिल्ली-२००७. माहितीचा अधिकार-२००५-आण्णा हजारे, भ्रष्टाचार विरोधी जन आंदोलन न्यास-२००७

□□□

Dr. Anil Chidrawar
I/C Principal
A.V. Education Society's
Degloor College, Degloor Dist.Nanded

Scanned by CamScanner